

לוי בן אברהם

לוית חן

החלק השלישי מן המאמר השישי
מעשה בראשית

ההדיר והוסיף מבוא והערות

חיים קרייסל

האיגוד העולמי למדעי היהדות
קרן הרב דוד משה ועמליה רזון
ירושלים תשס"ד

תוכן העניינים

ט	פתח דבר
3	מבוא

לוית חן: החלק במעשה בראשית

37	פרק ראשון: בנהרות ובגן
54	פרק שני: באדם וחוה והנחש
69	פרק שלישי: בצלם ודמות
82	פרק רביעי: בעץ הדעת
119	פרק חמישי: בשומרי הגן ובעץ החיים
151	פרק ששי: בתולדות אדם
175	פרק שביעי: בתולדות נח ובדבר המקלות והרועים
184	פרק שמיני: בזכרון קצת הגדות באו על אדם הראשון
201	פרק תשיעי: 'שלשה המה נפלאו ממני'
208	פרק עשירי: בבריאה
256	פרק אחד עשר: בהגדות נאמרו על הבריאה
267	פרק שנים עשר: ברקיע שנעשה בשני
302	פרק שלשה עשר: בגודל עוג וכחו
318	פרק ארבעה עשר: בחיי דורות הראשונים
343	פרק חמשה עשר: דברי אגור בן יקא

נספח א

מעשה בראשית: הנוסח הקצר

371	בגן ובנהרות
372	לבאר באדם וחוה ונחש
374	בצלם ודמות ועץ הדעת
379	בשומרי הגן ובעץ החיים
384	בתולדות אדם
389	בזכרון קצת ההגדות שבאו על אדם הראשון

392	'שלשה המה נפלאו ממני'
393	פרק בבריאה
400	בהגדות
403	ברקיע שנעשה בשני
410	בשני דורות ובגודל עוג וכחו
414	דברי אגור בן יקא

נספח ב

בתי הנפש והלחשים: המאמר השלישי במעשה בראשית

423	הקדמת המהדיר
425	המאמר השלישי עם הפירוש האנונימי הארוך
435	פירוש ר' לוי בן אברהם
439	פירוש ר' שלמה בן מנחם
450	הפירוש האנונימי הקצר

מפתחות

455	מפתח ביבליוגרפי
457	מפתח המובאות
467	מפתח כללי

פתח דבר

'טובים השנים מן האחד אשר יש להם שכר טוב בעמלם' אמר החכם מכל אדם. כשהופיע ספרי 'מעשה נסים לר' נסים ממרסיי' גמתי אומר בלבי לשוב ביום מן הימים למלאכת הקודש של ההדרת חיבורי מופת בפילוסופיה היהודית של ימי הביניים שטרם הופיעו בדפוס. למרות החשיבות הרבה שכל חוקר בתחום מייחס למלאכה זו, בפועל היא נשארת בתחתית סולם העדיפויות של המחקר במחשבת ישראל, והסיבות ידועות. כשסיימתי לעבוד על ספרי *Prophecy: The History of an Idea in Medieval Jewish Philosophy*, חשתי שהגיעה השעה שאקיים את מה שהבטחתי לעצמי. בבחירת החיבור הראוי ביותר למצוא את גאולתו בדפוס לא היה לי ספק: הרי הוא 'לוית חן' לר' לוי בן אברהם. חיבור מרתק זה מייצג את שיא הפרשנות הפילוסופית האלגורית של ימי הביניים. ספרו של ר' לוי נשען על מקורות תלמודיים, מדרשיים, הלכתיים, מדעיים ופילוסופיים עשירים, והוא מעורר התפעלות אצל קוראיו (המעטים) מהיקף ידיעותיו של המחבר ומדמיונו היצירתי הפורה. אולם יש לחיבור זה גם מגרעת לא קטנה: הוא ארוך מאוד. החלק העוסק בספר אנציקלופדי זה בפרשנות היהדות (חלקו הראשון עוסק במדעים ורובו המכריע לא שרד) מכיל למעלה מארבע מאות דפי פוליו. אף על פי שנותרו בידו רק שני כתבי יד המכילים חלקים שונים מהנוסח הארוך של החיבור ושניים המכילים נוסח קצר שלו, המשימה להוציא את הספר כולו בבת אחת גדולה מדי. למזלנו ר' לוי עצמו חילק את חיבורו באופן שניתן להתייחס אל חלקיו כאל ספרים עצמאיים. מסיבות שונות החלטתי להתחיל את מלאכתי בחלק השלישי של החיבור, המכונה 'מעשה בראשית'. כשהתעניינתי אצל פרופ' קולט סיראט אם ידוע לה שמישהו עובד על ההדרת החלק הזה של 'לוית חן' היא הפתיעה אותי ומסרה לידי צילומי ברומייד של ארבעת כתבי היד של הספר, תעתיק של כל הנוסח הארוך שלו, ועריכה ראשונית לדפוס של 'מעשה בראשית'. היא הודיעה לי שהחליטה לא להשלים את עבודתה על הספר, ובקשה ממני לקחת את החומר ולעשות בו כחפצי. החומר שקיבלתי מידה סייע לי הרבה בעבודתי ומנע ממני טעויות רבות. בזכותה, מהדורה זו טובה יותר ממה שהייתה צפויה להיות בלא עזרתה הנדיבה. ושוב נוכחתי לדעת שדברי החכם מכל אדם אמת.

באותה עת פנית אל פרופ' עזרא פליישר, עורך הסדרה 'מקורות לחקר תרבות ישראל', כדי לוודא שמערכת הסדרה תיאור עקרונית לפרסם את 'מעשה בראשית' אף שהוא רק חלק מספרו הגדול של ר' לוי בן אברהם. אחרי התייעצות עם חברי המערכת הוא נתן לי תשובה חיובית, כפוף לבדיקת המהדורה שאמסור אחרי שאשלים את עמלי. מאז הוא לא רק עודד אותי בעבודתי, אלא גם ליווה באופן פעיל את הכנת המהדורה לדפוס: הוא תיקן טעויות בחומר שמסרתי, ערך את המבוא, ניקד את חלק 'מעשה בראשית' בשיר 'בתי הנפש והלחשים' הנדפס בנספח, בדק בקפדנות את עבודתי על הנוסח הקצר של לוית חן ועל הפירושים לשיר, תיקן את ההגהות של כל המהדורה, ולקח על עצמו הרבה משימות חיוניות נוספות הכרוכות בהוצאת הספר. אני מודה לו מקרב לב על כל עמלו.

פתח דבר

עבודתי זכתה לתמיכה נדיבה מידי הקרן הלאומית למדע מיסודה של האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, מידי קרן הזיכרון לתרבות יהודית, ומידי קרן הזיכרון על שם Fryd-Giller. תודתי העמוקה נתונה לקרנות הללו על עזרתם. תודה מקרב לב אני חב גם לספריות שכתבי היד של 'לוית חן' שמורים באוצרותיהם, הלוא הם הספרייה האפוסטולית בוטיקן והספרייה הממלכתית של מינכן, על שהתירו לי להשתמש במקורות אלה ולפרסם את תוכנם. אני מודה מקרב לב גם לעוזרי הרב דוד בן־זוון שהתקין בטוב טעם ודעת את המפתח הכללי של הספר. אני ועוזרי, גב' נורית ענבר והרב דוד בן־זוון, שוקדים כעת על החלק הראשון של החיבור, הדן 'באיכות הנבואה וסודות התורה', ומקווה אני שחלק זה יראה גם הוא אור בעתיד הלא רחוק.

לבסוף אני מודה לרעייתי שושנה מב"ת, שלא זו בלבד שמחלה לי על השעות הרבות שהשקעתי בעבודה זו, אלא אף לקחה בה חלק פעיל, עזרה לי בהכנת הערות ותיקנה הרבה מן הטעויות הלשוניות שלי. אני מודה גם לגב' גבריאלה ברזין ולגב' רביבה פרחי שעזרו לי בהכנת החומר; לעורכת הלשונית גב' אסתי מלמד ששיפרה מאוד את סגנון הערות, גילתה בקיאות רבה בתוכן החיבור, ותיקנה טעויות בהערותי גם בתחום זה. יעמדו כולם על הברכה.

חיים קרייסל

מבוא

א. הספר ומחברו

שיטת הפרשנות הפילוסופית-אליגורית הגיעה לשיאה בפרובנס בסוף המאה הי"ג בחיבור רב הממדים 'לוית חן' לר' לוי בן אברהם.¹ ר' לוי ידוע בתולדות ישראל כדמות בולטת בפולמוס שנתגלע בעולם היהודי בתחילת המאה הי"ד בנושא העיסוק בפילוסופיה. חיבורו עורר את זעמם של מתנגדי הפרשנות הפילוסופית, ובראשם גדול הפוסקים בדורו, הרשב"א.² על אף פרסומו של ר' לוי כפרשן המייצג את הזרם הרדיקלי בפילוסופיה היהודית, ולמרות האופי הייחודי של חיבורו, המזל לא העיר פנים לו, ו'לוית חן' לא זכה לתשומת לב ראויה במשך הדורות. דבריו של ר' יצחק די לאטיש, בספרו 'שערי ציון' שנכתב במאה הי"ד, מסכמים יפה את איכות הספר ואת גורלו: 'והחכם הגדול ר' לוי ב"ר אברהם ב"ר חיים חכם היה בכל חכמה, וחבר חבורים נוראים ונפלאים, ומהם הספר הנכבד ספר לוית חן, ספר יקר ונכבד עד מאד, לא נודעה מעלתו כי אם ליחידים'.³ כבר במאה הי"ט דנו כמה מגדולי חוקרי היהדות בחיבור הזה ובמחברו, וחוקרי הפילוסופיה היהודית של ימי הביניים ממשיכים לגלות בו עניין עד היום הזה.⁴ ואולם החיבור עצמו לא פורסם עד כה להוציא פרק בודד ממנו, הוא ה'פרק

- 1 על המחבר וחיבוריו ראה: W. Harvey, 'Levi ben Abraham of Villefranche's Controversial: Encyclopedia', in: S. Harvey (ed.), *The Medieval Hebrew Encyclopedias of Science and Philosophy*, Dordrecht 2000, pp. 171–188. על הפרשנות האליגורית היהודית בימי הביניים ראה למשל: F. E. Talmage, *Apples of Gold in Settings of Silver*, B. D. Walfish (ed.), Toronto 1999, pp. 108–150.
- 2 ראה: A. S. Halkin, 'Why was Levi ben Hayyim Hounded?', *Proceedings of the American Academy of Jewish Research*, 34 (1966), pp. 65–76. המכתבים החריפים שכתב הרשב"א נגד ר' לוי נשתמרו בספר מנחת קנאות לר' אבא מארי; ראה מהד' ח"ז דימיטרובסקי, ירושלים תש"ן, עמ' שעד-שצה, תקלז-תקמח, תרסז-תרעד. במכתב השלישי המלווה את החרם, הרשב"א יוצא למלחמת חרמה נגד הפרשנות הפילוסופית-אליגורית, ונגד אלו הדורשים אותה ברבים. בראש חבורת הפרשנים נמנה 'רבן של אלו' (עמ' תשלה), שהוא ר' לוי בן אברהם. הרשב"א מצווה להחרים, 'והספרים שחקקו אחת מאלה בתוכם אנו דנין הבעלים כמין / והספרים כספרי קוסמין / והרי הם / והמחזיק בהם / בנידוי ובחרם כיוצא בהם / עד שישרפום ולא יזכרו עוד בשמם / עד תמם / כמצות התורה בפסילי אלהיהם לשרוף באש ולאבד את שמם' (עמ' תשלז). מחקרים רבים דנים מזוויות שונות בפולמוס שנתחולל בפרובנס ובספרד בתחילת המאה הי"ד נגד לימוד הפילוסופיה ונגד הפרשנות האליגורית, ובחרם שהטילו הרשב"א ותומכיו על העוסקים בהם. לביבליוגרפיה של מקצת המחקרים שהופיעו בנושא זה ראה: R. Ben-Shalom, 'Communication and Propaganda Between Provence and Spain: The Controversy Over Extreme Allegorization (1303–1306)', in: S. Menache (ed.), *Communication in the Jewish Diaspora*, Leiden 1996, pp. 171–177.
- 3 ספר שערי ציון, נדפס יחד עם ספר סדר הקבלה לרבינו מנחם המאירי, בעריכת ש"ז הבלין, ירושלים-קליבלנד תשנ"ה, עמ' 178.
- 4 ראה הרוי (לעיל, הערה 1), עמ' 171–188 והספרות המובאת שם בהערות. רשימה מפורטת של מחקרים על ר' לוי שנכתבו עד שנת 1936 ראה: I. Davidson, 'Levi ben Abraham ben Hayyim: 1936

באמונת הידועה [= הנצרות] ובבטול קצת ראיותיהם,⁵ וקטע קטן מחלקו האחרון.⁶ עובדה זו מעוררת תמיהה, כי הספר, מלבד ערכו ההיסטורי הרב, מלא וגדוש חומרים בעלי חשיבות, שעל מקצתם נעמוד בדברים דלהלן.⁷

'לוית חן' אינו חיבור פרשני בלבד. הוא ספר שמטרתו להעביר לקורא בשפה העברית את כל הידע העיוני הדרוש כדי להגיע לשלמות, ברוח משנתו של הרמב"ם. במשל המפורסם על המלך בהיכלו המובא לקראת סוף מורה נבוכים, הרמב"ם מתנה את הקרבה לאל בעיון בעיקרי הדת, בהשתלמות ראויה בחכמה הטבעית ובהתעמקות בחכמה האלוהית.⁸ אבל את החכמה הנדרשת להשגת השלמות אין הוא מביא לא במורה נבוכים ולא בשום חיבור אחר שלו: הוא מפנה את קוראיו לקורפוס האריסטוטלי כדי להשיג מטרה זו על פיו.⁹ ר' לוי גמר אומר לכלול בספר אחד את כל העניינים הללו, הן את המדעים והן את הפרשנות הפילוסופית של מקורות היהדות. ספרו מיוחד במינו מן הבחינה הזאת; לא ידוע לנו ספר עברי הדומה לו מן הצד הזה ביומרתו או בהיקפו.

ר' לוי חילק את ספרו לשני חלקים, שקרא להם 'עמודים' על פי הדגם של מקדש שלמה.¹⁰ העמוד הראשון, שאותו כינה 'יכין' על שם העמוד הימני, הוא אנציקלופדיה של המדעים בחמישה מאמרים. העמוד השני, 'בועז', מכיל שני מאמרים העוסקים ביהדות. עמוד זה פותח בהקדמה ארוכה המוקדשת לדיון במידות הנפש. המאמר הראשון של 'בועז' כולל שלושה חלקים. החלק הראשון, 'איכות הנבואה וסודות התורה', דן בשפה העברית, בנבואה, בעניין מתן תורה, בטעמי המצוות ובסיפורי האבות, משה רבנו ובני ישראל במדבר. בחלק השני של המאמר, 'סתרי האמונה', נדונים בין היתר הנושאים: מידות האל ושמותיו, התפילה, בריאת העולם, הנסים, ההשגחה, הגאולה והגמול האחרון. החלק השלישי עוסק במעשה בראשית. את המאמר השני חילק ר' לוי לשניים: מעשה מרכבה ושער ההגדה. את הנוסח הראשון של החיבור סיים ר' לוי אחרי שנת 1276, אבל המשיך לשכללו בתוספות ותיקונים במשך השנים. בשנת 1295 סיים נוסח הרבה יותר רחב של חיבורו.¹¹

A Mathematician of the Thirteenth Century', *Scripta Mathematica*, 4 (1936), pp. 58–59

5 נדפס על ידי י"י קאבאק ומ' שטיינשניידר, 'פרק מספר לוית חן', ישרון, ח (תרל"ה), עמ' 16-1.

6 הוא שער ההגדה; ראה ד' שוורץ, "חכמה יוונית": בחינה מחודשת בתקופת הפולמוס על לימוד הפילוסופיה, סיני, קד (תשמ"ט), עמ' קמח-קנג.

7 'דודזון קונן כבר בשנת 1936 על העוול ההיסטורי שנעשה למחברנו; ראה דודזון (לעיל, הערה 4), עמ' 57-59. דודזון אכן פעל לתיקון חלקי של המצב, בפרסום קטעים משירו של ר' לוי 'בתי הנפש והלחשים'. על שיר זה ראה להלן.

8 ראה מ"ג ג, נא.

9 ראה למשל דבריו בהקדמה לפרק חלק, היסוד הששי; מו"ג א, לד, סח.

10 ראה מ"א ז, טו-כב.

11 C. Sirat, 'Les différentes versions: ראה על שני נוסחאותיו ראה: du Liwyat Hen de Lévi ben Abraham', *Revue des études juives*, 102 (1963), pp. 167–177

מבוא

רק חלק קטן יחסית מהעמוד הראשון של 'לוי חן' שרד. מתוך חמשת המאמרים שהכיל 'עמוד' זה במקורו, לא נשאר דבר מהמאמר הראשון, שדן בתורת ההגיון, וגם לא מהמאמר הרביעי, שדן בחכמה הטבעית ותורת הנפש.¹² רק המאמר השלישי, הדן בחכמת התכונה (אסטרונומיה ואסטרולוגיה), הגיע אלינו בשלמותו.¹³ מאמר זה משתרע על פני 315 דפים,¹⁴ עובדה שניתן ללמוד ממנה על ההיקף העצום של העמוד הראשון של החיבור.¹⁵ בנוסף על כך נשארו שני קטעים קצרים מסוף המאמר החמישי, העוסק במטפיסיקה, וקטע מהמאמר השני מהחלק המוקדש לתשבורת (גיאומטריה).¹⁶ למזלנו, שפר גורלו של העמוד השני העוסק ביהדות. מהנוסח הקדום והקצר יותר של החיבור נשתמרו ההקדמה וכל שלושת החלקים מהמאמר הראשון. מהנוסח המאוחר והארוך נשתמרו ההקדמה, החלק הראשון והחלק השלישי של המאמר הראשון, ושני החלקים של המאמר השני. ניתן לשער שהנוסח הארוך של העמוד השני הכיל במקורו למעלה מארבע מאות דפים.¹⁷

קודם שר' לוי חיבר את 'לוי חן', הוא כתב שיר יוצא דופן בן למעלה מאלף ושמונה מאות בתים, שקרא לו 'בתי הנפש והלחשים'. שיר זה עוסק בנושאים הנידונים בחיבורו הגדול, אך לא באותו סדר ולא לפי אותה חלוקה. השיר מחולק לעשרה מאמרים ואלה הם: תקון מידות הנפש; מיני ההיקש; מעשה בראשית; הנפש וכוחותיה; הנבואה; מעשה מרכבה; מספר ומידות; תכונה ומשפט; חכמת הטבע; חכמת האלוהות.¹⁸ ר' לוי סיים את שירו בשנת 1276. הוא כיוון אותו להיות מדריך

- 12 על נושאי המאמרים האלה ניתן ללמוד מן ההפניות שר' לוי מפנה אליהם במאמר השני.
 - 13 לתיאור מפורט של המאמר ראה: G. Freudenthal, 'Sur la partie astronomique du Liwyat Hen : de Lévi ben Abraham ben Hayyim', *Revue des études juives*, 148 (1989), pp. 103–112.
 - 14 כך הוא בכ"י וטיקן 383, שרק בו מובא המאמר בשלמותו. ידועים לפחות עוד שמונה כתבי יד המכילים קטעים נרחבים מן המאמר; ראה פרוידנטאל, שם, עמ' 107–108.
 - 15 בהתחשב בעובדה שרוב החלק המדעי של האנציקלופדיה אבד, וספק אם זכה אי פעם לעיון רחב, קשה להגדיר את מאמציו של ר' לוי כהצלחה בתחום זה. יתכן שדווקא אורכו הרב של החלק הזה 'אחראי' לכשלונו. אנשים העדיפו ללמוד מדע מחבור כולל במנות קטנות יותר; מכאן הפופולאריות העצומה והמתמשכת של האנציקלופדיה הפרובנסאלית שנכתבה קצת מאוחר יותר, 'שער השמים' לר' גרשום בן שלמה. על חיבור זה ראה: J. T. Robinson, 'Gershom ben Solomon's *Sha'ar* : *ha-Shamayim*: Its Sources and Use of Sources', in: *The Medieval Hebrew Encyclopedias of Science and Philosophy*, (*supra*, n. 1), pp. 248–274.
 - 16 ראה הרוי (לעיל, הערה 1), עמ' 174–175.
 - 17 ראה סיראט (לעיל, הערה 11). פרטים על שני הנוסחאות ועל כתבי היד ראה עוד להלן.
 - 18 'דודזון פירסם את החלק השביעי של השיר ('מספר ומידות') במאמר הנזכר לעיל (הערה 4). הוא פירסם גם את המאמר הראשון של השיר, יחד עם פירוש אנונימי, בידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים, ה (תרצ"ט), עמ' ג-מב (וראה שם, במבוא, על חילוקי העדויות על מספר הבתים בכל מאמר), וכן את ההקדמה לשיר: 'L'introduction de Lévi Ben Abraham a son encyclopédie : poétique Baté Ha-Néfeš Weha-Lehašim', *Revue des études juives*, 105 (1940), pp. 80–94.
- ד' שוורץ פירסם חלק מהמאמר הרביעי, על הנפש, במאמרו 'פירושו של ר' שלמה בן מנחם ל"בתי הנפש והלחשים" בסוגיית השכל', קבץ על יד, יג (תשנ"ז), עמ' 299–300.

פופולרי למדעים ולפרשנות פילוסופית. בהשלמתו, אחרי שנתייבש ממנו והפסיק את כתיבתו, הוא אף ראה מעין השראה אלוהית:

ואשאר משתומם המחשבה / להיות זאת המלאכה ממני נשגבה / ואני נרדם
הרעיון נבוך הסעיף רב הבהלה / מדעתי כי לא אוכל לה / עד כי נרדמתי מטרדת
לבי ומבוכתו / ואראה והנה איש מדבר עמי ויעירני כאיש אשר יעור משנתו /
ויאמר אלי בן אדם עורה / קום והתחזק במלאכה ואל תירא / הפק משאלות
לבך ואת אשר אליו נפשך תכל / עשה וגם תוכל / ויהי בשנת ל"ו ליצירה ואהי
משתאה, ובהשקיפי / וישם יי דבר בפי / הניע את לבי והעיר את רוחי / חזקני
בדברו ויאמץ את כחי / לעשות חבור קצר כולל שרשי חכמה ועקריה.¹⁹

ברור שלא קל לדון בעניינים מדעיים ופילוסופיים בלשון שירה. למרות מאמציו של ר' לוי והצלחתו המרשימה באופן כללי, תוכן השיר נשאר סתום במקומות רבים. כדי להבהיר, ולו במקצת, את המכוון בשיר, הוסיף ר' לוי בשוליו כמה ביאורים קצרים.²⁰ מהערה כזאת שסיפח אל חלק 'מעשה בראשית' ברור שבעת כתיבתה כבר החל לכתוב את לויית חן.²¹ לויית חן אכן מסביר את הרעיונות שבשיר, מפתח אותם, ומוסיף עליהם הרבה עניינים. מלבד פירושו של המחבר, זכה השיר לעוד שלושה פירושים. הראשון נכתב בידי ר' שלמה בן מנחם (פראט מימון) במחצית השניה של המאה ה"ד.²² ר' שלמה הכיר את 'לויית חן', או חלקים ממנו, והפירוש שכתב למאמר 'מעשה בראשית' מלא פרפראזות, ולפעמים אף ציטוטים, מדברי ר' לוי בחיבורו. הפירוש השני אנונימי, והוא מבאר את ענייני השיר בית בית. הוא מועתק רק בכתבי היד המאוחרים של השיר, ונראה שנכתב לאחר פירושו של ר' שלמה.²³ הפירוש השלישי רשום בשולי העמודים של כתבי היד שבהם מועתק הפירוש האנונימי. פירוש זה כולו ציטוטים מהתנ"ך ומספרות חז"ל הנקראים להקל את הבנת ענייני השיר. ציטוטים אחדים מאלה לקוחים במישרין מפירושו של ר' לוי. גם מחברו של פירוש זה אינו ידוע.²⁴ השיר נשמר בשלמותו בשלושה עשר כתבי יד, כולם, להוציא אחד, כוללים אחד מהפירושים לפחות.²⁵ ההקדמה לשיר, המאמר הראשון, המאמר השביעי וחלק מן המאמר הרביעי אף זכו לפרסום במהדורות ביקורתיות.²⁶

19 ראה דודזון, במאמרו הצרפתי הנ"ל, עמ' 86-87.

20 ראה דודזון, במאמרו העברי הנ"ל, עמ' 1-2.

21 ראה להלן, נספח ב, פירוש ר' לוי לבית 57.

22 ראה שוורץ (לעיל, הערה 18), עמ' 300 ואילך.

23 ראה דודזון, במאמרו העברי הנ"ל (הערה 18), עמ' ז; דודזון סבור שמחבר הפירוש הזה נמנה עם חכמי צרפת.

24 מתוכן הפירוש ברור שמדובר בפירוש עצמאי, ולא רק בהערות שנועדו להתווסף על הפירוש האנונימי.

25 לתיאור כל כתבי היד הללו ראה להלן, נספח ב, הקדמת המהדיר.

26 ראה לעיל, הערות 4, 18.